

Foucault en de AFM

Een reflectie op het gebruik van de AFM als voorbeeld van Foucaultiaanse strijd.

βγ

Thema 2 – Onze genetische identiteit
Tutor: Martin Boeckhout (do.)
14 januari 2007

Tomas Zwinkels
Ina Boudier Bakkerlaan, 181
3582 ZH, Utrecht
tel. +31(0) 62609496
tomas.zwinkels@student.uva.nl

Inleiding:

Het onderwerp van dit paper is genetische subjectivering. Ik behandel dit proces aan de hand van het werk van Michel Foucault. Er zal worden bekeken wat de Franse patiëntenvereniging 'AFM' ons leert over het door Foucault veronderstelde verzet tegen dominante vormen van subjectivering.

Met subjectivering bedoelt Foucault het proces waarin het individuele subject geconstrueerd wordt. Hij doelt hiermee op de constructie van de *denkende en handelende* mens. Foucault laat in zijn werk zien dat door de wetenschap ontwikkelde begrippen een grote invloed hebben op de manier waarop wij naar de wereld kijken. De mens zijn zelfbeeld en wereldbeeld bepalen zijn handelingen. Een

dominante vorm van subjectivering is hieruit volgend: een technologie, instituut of manier van spreken die belangrijk is voor de manier waarop mensen handelen en over zichzelf en de wereld nadenken. Een voorbeeld van een dominante vorm van subjectiverende kennis is genetische kennis. Ontwikkelingen in het genetische discours hebben tot gevolg dat men zichzelf steeds meer als een logisch uitvloeisel van zijn of haar genetische opbouw gaat zien. Sinds de jaren zeventig is genetica eens steeds belangrijkere vorm van subjectivering geworden. Deze ontwikkeling roept vele vragen op. Er zullen zich in de komende jaren, als gevolg van genetische kennis, veranderingen voordoen in de verhouding tussen individu en technologie maar ook in de verhoudingen tussen mensen onderling (Novas & Rose, 2000). Het werk van Foucault biedt de mogelijkheid om, met kennis over de historische ontwikkeling in object/subject verhoudingen, uitspraken te doen over deze veranderingen. Foucault heeft zelf niet over de (gevolgen van) genetica en de genetische technologie geschreven, verscheidene academici, waaronder Novas en Rose, hebben dit wel gedaan. Om een voorspelling te kunnen doen over bovenstaande veranderingen is het van belang ons af te vragen of men zich tegen deze verandering zal verzetten.

Inhoudsopgave:

Subjectivering volgens Foucault:	3
Vormen van subjectivering:.....	3
Genetische subjectivering:.....	4
Het AFM.....	5
Het ontstaan:	5
Activiteiten:.....	5
AFM als Foucaultiaanse strijd?	6
Foucault over strijd:.....	6
De AFM en haar strijd:	7
Ontstaan AFM in het licht van Foucault:.....	9
Conclusie:	10
Literatuurlijst:.....	11

Foucault zegt dat verzet tegen externe subjectivering steeds belangrijker wordt, maar laat na om met voorbeelden te komen. In dit paper bespreek ik een voorbeeld. Namelijk, de Franse patiëntenvereniging AFM (Association Française contre les Myopathies). Het ontstaan van deze organisatie is een gevolg van ontwikkelingen in de genetische technologie. Dit voorbeeld van verzet wordt regelmatig gebruikt door wetenschappers die zich hebben laten inspireren door het werk van Foucault. (Callon, 2004; Rabeharisoa, 2005; Thompson, 2003)

Om te beoordelen wat de AFM ons leert over het door Foucault veronderstelde verzet tegen dominante vormen van (genetische) subjectivering behandel ik allereerst het begrip genetische subjectivering. Vervolgens zal ik een vergelijking maken tussen het door Foucault veronderstelde verzet en de werkzaamheden en doelstellingen van de AFM. Tevens zal ik een alternatieve verklaring geven voor hun bestaansrecht. Tot slot zal ik ingaan op wat het AFM ons verteld over de maatschappelijke acceptatie van dominante subjectiveringstechnologieën.

Subjectivering volgens Foucault:

Met subjectivering bedoelt Foucault, zoals reeds uiteengezet, het proces van de constructie van het subject (de *denkende en handelende* mens). Het subject is hierin dat wat aan de bewustzijnsstoestand van het individu ten grondslag ligt. We kunnen hierin een onderscheid maken tussen interne subjectivering (zelftechnieken), die een beginsel heeft in het individu en externe subjectivering, die van buitenaf aan het individu wordt ‘opgedrongen’. Een dominante vorm van externe subjectivering is dus een technologie, instituut of manier van spreken die belangrijk is voor de bewustzijnsstoestand.

Vormen van subjectivering:

In “The subject and power” (1982) beschrijft Foucault drie vormen van dit proces, verwetenschappelijking, onderscheidende praktijken, en introspectieve praktijken, de eerste twee zijn relevant voor dit paper:

Verwetenschappelijking: De eerste vorm is een gevolg van kennis uit de menswetenschappen. Hij beschrijft in dat de wetenschap de mens, om haar te kunnen bestuderen, tot onderzoeksobject heeft gemaakt. De mens wordt geclassificeerd als bijvoorbeeld: het sprekende subject of het productieve subject. Kennis die “zichzelf de autoriteit van wetenschap geeft”

(Foucault, 1984, p. 208) vormt vervolgens de manier waarop het individu de wereld ordent. “wetenschap is volgens Foucault geen beschrijving of afbeelding van de werkelijkheid, maar een manier van ingrijpen in die werkelijkheid wetenschap schept op een specifieke manier orde in de werkelijkheid” aldus (Willems, 1989, p. 85). Specifiek de kennis van wetenschappelijke autoriteiten speelt een belangrijke rol in de vorming van het moderne subject. Op het moment dat een onderwerp een ‘ethical substance’ (een relevante relatie voor de constructie van de denkende en handelende zelf) wordt, gaan mensen aan deze relatie ‘werken’ (Foucault, 1982).

Onderscheidende praktijken: Ten tweede stelt Foucault dat kennis uit de menswetenschappen leidt tot ‘onderscheidende praktijken’. Om kennis over de mens te ordenen gebruiken de menswetenschappen concepten. De belangrijkste zijn de scheiding tussen waar en onwaar en normaal en abnormaal. Hiermee beïnvloedt deze kennis niet alleen hoe de waarheid *is*; ook worden er (impliciete) uitspraken gedaan over hoe de waarheid *zou moeten zijn*. Er wordt een norm gesteld. Een ieder die niet aan deze norm kan voldoen, valt buiten de groep. De reden dat mensen aan ‘ethical substances’ werken, volgt uit een streven om aan de gestelde norm te kunnen voldoen. Een speciale rol is hierin weggelegd voor de biologie en de medische wetenschappen omdat deze normen stellen met betrekking tot het fysieke lichaam. Willems zegt hierover: “Zijn radicale stelling is, dat machtswerkingen niet alleen hun sporen achterlaten in het doen en laten van mensen en in hun communicatie, maar dat macht vooral sporen achterlaat in het menselijk lichaam” (Willems, 1989, p 90). Foucault noemt deze vorm van macht: ‘biomacht’.

Genetische subjectivering:

Als subjectivering het proces van de constructie van de denkende en handelende mens is, dan beschrijft genetische subjectivering de rol die de genetische kennis en genetische technologie spelen in de constructie van de denkende en handelende mens. Concepten die voortkomen uit ontwikkeling in de genetica hebben wetenschappelijke autoriteit en kennen veel relevantie voor mensen, aangezien ze betrekking hebben op hun gezondheid.

Novas en Rose melden hierover:

Genes themselves have been constituted as what Foucault might term an ‘ethical substance’ that one works upon in relations to the self (genetic identity, reproduction, health) and in relations to others (siblings, kin, marriage, children) (Novas & Rose, 2000, p. 502)

Of te wel: genen en termen uit de genetica worden steeds belangrijker als zelftechniek. De manier waarop kennis, classificaties en begrippen uit de genetica de mens tot subject maken en de manier waarop de mens zich aan deze subjectivering tracht te onttrekken is voer gebleken voor interessante reflecties.

Het AFM

In deze paragraaf zal ik aan de hand van de case-study van Rabeharisoa naar het AFM en via de website van het AFM een beeld schetsen van de doelstellingen en werkzaamheden van het AFM.

Het ontstaan:

De AFM is een patiëntenorganisatie voor mensen die leiden aan neurologische spierziektes. Zij heeft momenteel zo'n 4500 leden. Yolaine de Kepper, moeder van vier kinderen die allen op jonge leeftijd gestorven zijn aan DDB ([Duchenne De Boulogne](#)), is de oprichtster van het AFM. Haar motivatie was: "een sterk gevoel van onrechtvaardigheid en de realisatie dat er geen raamwerk van kennis beschikbaar was voor de genezing van de ziekte" (Kepler in Rabeharisoa, 2003). Door het ontbreken van dit raamwerk waren er geen wetenschappers die zich met (behandeling van) de ziekte bezig hielden. De ouders van de ongelukkige kinderen besloten zich te groeperen om aan deze situatie een einde te maken (Rabeharisoa, 2003).

Activiteiten:

De AFM verdient aandacht omdat ze zich in haar werkwijze sterk onderscheidt van klassieke patiëntenverenigingen. Deze zijn ideaaltypisch in te delen in de 'ondersteunende' - en de 'emancipatoire' verenigingen (Rabeharisoa, 2003). De ondersteunende verenigingen beheren fondsen waarmee zij voor hen belangrijk onderzoek ondersteunen. De emancipatoire verenigingen zijn vooral gericht op verzet tegen de stigmatiserende werking die van hun aandoeningen uitgaat.

Het AFM is uniek, omdat ze haar eigen model hanteert, een model dat Rabeharisoa het 'partnership model' noemt. Hiermee doelt zij op een model van gelijkwaardige samenwerking tussen wetenschapper en patiënt.

Het AFM kent twee statutaire doelstellingen: Het ondersteunen van onderzoek naar spierziektes en het helpen van haar patiënten in het dealen met hun aandoeningen. Het ondersteunen van onderzoek in het partnership model gaat echter veel verder dan bij de klassieke verenigingen. De AFM heeft ruim 500 betaalde medewerkers en een budget van in totaal 80 miljoen euro. Van dit budget wordt ruim 63% besteed aan eigen onderzoek naar spierziektes ([Website AFM](#), 2007). De organisatie hanteert als basisprincipe: "richt je op wetenschap, maar weiger om door wetenschappers overheerst te worden"

(Rabeharisoa, 2003, p. 2130). Illustratief hiervoor is dat de AFM zelf het genetische materiaal van haar patiënten beheert. Wetenschappers kunnen slechts onder voorwaarde toegang krijgen tot dit materiaal. Tevens is er sprake van wederzijdse kennisuitwisseling tussen wetenschapper en patiënt. De AFM is van mening dat naast de wetenschapper ook patiënten kennisautoriteit hebben omdat zij ervaringsdeskundigen zijn (Rabeharisoa, 2003).

In overeenstemming met veel klassieke patiëntenverenigingen, wordt de rest van het AFM-budget grotendeels besteed aan praktische en mentale ondersteuning van haar patiënten. Hierin heeft het contact met de wetenschapper ook de functie van een zelftechniek. Het helpt patiënten aan woorden waarmee ze kunnen praten over hun aandoening en aan informatie over hoe hun leven in te richten (Novas & Rose, 2000).

Na bovenstaande situatieschets zal nu worden behandeld in hoeverre de activiteiten van de AFM gezien kunnen worden als een vorm van de door Foucault veronderstelde strijd.

AFM als Foucaultiaanse strijd?

Volgens Foucault is het een inherente eigenschap van macht dat deze verzet tot gevolg heeft. Hij zegt hierover: “Where there is power, there is resistance, and yet, or rather consequently, this resistance is never in a position of exteriority in relations to power” (Foucault in Thompson, 2003). De AFM wordt door schrijvers die zich hebben laten inspireren door het werk van Foucault, regelmatig aangehaald als een voorbeeld van strijd tegen subjectiverende machten. Ik ga er nu in op hoe terecht dat is. Tevens zal ik een reflectie geven op hoe het bestaansrecht van de AFM, naar mijn inzicht, wel begrepen kan worden in het licht van Foucault.

Foucault over strijd:

Foucault is niet erg expliciet over de motivaties van het individu om zich al dan niet tegen subjectiverende machten te verzetten. Wat hij, vooral in zijn latere werk, benadrukt, is dat individuen de mogelijkheden moeten hebben om keuzes te maken met betrekking tot de vorming van het eigen subject. De strijd die Foucault veronderstelt is dan ook niet zo zeer een strijd tegen subjectivering ‘an sich’ als wel tegen concepten en instituties die een bepaalde vorm van subjectivering opleggen.

Hij onderscheidt in *The Subject and Power* drie vormen van strijd: strijd tegen dominantie, strijd tegen uitbuiting en strijd tegen “that which ties the individual to himself and submits him to others in this way” (Foucault, 1982, p. 212). Foucault specificeert deze derde vorm van strijd en beschrijft dat men zich in toenemende mate verzet tegen krachten en instituties die een dominante rol spelen in de externe

subjectivering van het individu. De westerse verlichting kan volgens hem begrepen worden als een strijd tegen de dominante rol van religieuze instituties in de subjectivering.

In *The subject and Power* noemt hij enkele moderne voorbeelden van deze strijd: de strijd tegen de dominantie van de man over de vrouw, van ouders over het kind, van de psychiatrie over psychiatrische patiënten, van de geneeskunde over de populatie en van de bureaucratie over de manier waarop mensen leven (Foucault, 1982).

De moderne variant van dit verzet heeft volgens Foucault als belangrijkste kenmerken:

- 1.) Ze is gericht op de machts effecten zelf en op de instituties en individuen die deze macht uitoefenen. Ze richt zich dus op de ‘ nabije vijand ’ en niet op de ‘ grote baas ’.
- 2.) Ze verzet zich tegen ‘ scheidende praktijken ’; ze maakt zich hard voor het recht van het individu om anders te zijn.
- 3.) Alle macht waar ze zich tegen verzet komt voort uit kennis.
- 4.) De centrale vraag van de moderne strijd is ‘ wie zijn wij ’.

Uit deze kenmerken concludeert Foucault dat de belangrijkste doelstelling van de moderne strijd niet is om specifiek één machtsinstituut of één elite aan te vallen als wel een techniek. Een vorm van macht (Foucault, 1982, p. 211-212). In zijn interview met Gallagher en Wilson maakt Foucault enkele aanvullingen op bovenstaande punten: Het is onmogelijk om zich volledig aan externe subjectiverende machten te onttrekken. Simpelweg weigeren om jezelf aan een subjectiverende macht te onderwerpen kan effectief zijn, maar dan is het wel van belang om hierin niet alleen de staan. De ‘ ware zelftechniek ’ is echter geen botte weigering, maar meer de vaardigheid van het creatief meegaan. Of te wel: je realiseren dat je je niet aan externe subjectiverende machten kan onttrekken, maar desalniettemin op een creatieve en innovatieve manier bezig zijn met de creatie van het eigen subject, en de eigen identiteit (Foucault, 1997-1).

De AFM en haar strijd:

In hoeverre kan de AFM doorgaan als voorbeeld van Foucaultiaanse strijd? Om een antwoord te vinden op deze vraag zal ik behandelen wat van bovenstaande kernmerken terug te zien is bij de AFM.

In de situatie van de AFM was er geen sprake van een ‘ grote baas ’ of ‘ nabije vijand ’. In feite ontbrak het aan wetenschappers en/of instituties die met het benodigde onderzoek bezig waren. Dat de ouders overgeleverd waren aan een onderzoeksagenda, waarop de ziekte van hun kinderen ontbrak, werd

veroorzaakt door een gebrek aan biomacht. Zowel intern: gebrek aan biomacht bij de ouders, als extern: er waren geen instituties of wetenschappers met kennis en dus biomacht over (de ziekte van) hun kinderen. De oprichters van de AFM hadden behoefte aan beide vormen van biomacht.

Het klopt dat de macht waar de AFM zich tegen verzet macht is die een relatie heeft met kennis. Het is echter discutabel in hoeverre deze macht voortkomt uit kennis. In dit geval leek de macht zich juist te manifesteren in het feit dat kennis ontbrak.

Bij gebrek aan bepaalde door Foucault veronderstelde benodigde pre-cursors voor biomacht, heeft de AFM deze instituties, weliswaar onbewust, zelf gecreëerd. Dat zij zich hierin verzet tegen instituties en individuen die macht over haar patiënten uitoefent, zien we terug in het, reeds eerder aangehaalde, motto: “richt je op wetenschap, maar weiger om door wetenschappers overheerst te worden”. Echter, door het huidige formaat van de organisatie is het, naar mijn inzicht, nu de AFM zelf die biomacht over haar patiënten uitoefent. Dit zal overigens zeer zeker een ‘voortgang’ zijn: de doelstellingen en belangen van het AFM zijn ‘zuiverder’ als die van academische ziekenhuizen en wetenschappers.

Het is niet duidelijk op welke manier de AFM zich zou verzetten tegen scheidende praktijken. In feite draagt de AFM, door de grote hoeveelheid energie en geld die zij investeert in wetenschappelijk onderzoek, juist bij aan de productie van kennis. Kennis waarvan Foucault aannemelijk gemaakt heeft dat deze juist scheidende praktijken tot gevolg heeft.

De AFM strijdt niet voor het recht van haar patiënten om anders te mogen zijn. Het is in die zin geen ‘emancipatoire’ patiëntenvereniging. Door de praktische en mentale ondersteuning helpt ze haar patiënten wel met dit ‘anders zijn’. Deze mentale ondersteuning is een vorm van een zelftechniek. De AFM levert haar patiënten kennis en begrippen uit het genetisch en medisch discours, waarmee ze ‘aan zichzelf kunnen werken’. Hiermee schept de AFM kaders waarbinnen haar patiënten op een creatieve en innovatieve manier met de constructie van de eigen identiteit bezig kunnen zijn. Tevens kan haar eigen strijd tegen spierziekten ook als creatief en innovatief gezien worden, omdat ze zelf nieuwe procedures, beleid en technologieën ontwikkelt. Echter, het geïnstitutionaliseerde karakter van de organisatie is dusdanig, dat deze vorm van creativiteit niet onder de door Foucault bedoelde vorm van creativiteit valt. De vorm van innovatie die Foucault bedoelt, manifesteert zich in het individu of kleine groepen, niet in instituties (Foucault, 1982).

Samenvattend: er blijken grote verschillen zijn tussen de door Foucault veronderstelde vormen van strijd en de ‘strijd’ zoals deze zich manifesteert in de AFM. Als de AFM niet gezien kan worden als

vorm van strijd tegen subjectivering, hoe kan het bestaansrecht van de AFM dan wel begrepen worden in het licht van Foucault?

Bestaansrecht AFM in het licht van Foucault:

Om de 'functie' van de AFM te begrijpen, kunnen we het beste de invloed van het bestaan van het instituut op de identiteit van haar patiënten beschouwen. Deze invloed is een voorbeeld van (genetische) subjectivering. De motivatie voor de oprichting van de AFM is om haar patiënten en hun ouders, de mogelijkheid te geven om 'aan zichzelf te werken'. Of, om in de woorden van Novas en Rose te spreken, ze een 'genetisch verantwoordelijk' subject te kunnen laten zijn. Het idee van het genetisch verantwoordelijke individu is gebaseerd op de bredere westerse norm van de verantwoordelijke actor. Novas en Rose zeggen hierover:

The responsible genetic subject becomes a lay expert in the governance of HD [Huntington Disease]. This takes the form of gaining as much knowledge as possible about the disease and applying it to oneself or to the person for whom one cares, with the aim of optimizing health and improving the quality of life (Novas & Rose, 2000, p. 505)

Tevens streeft de AFM ernaar om haar patiënten van een 'ongeneeslijk' subject te veranderen in een 'geneeslijk' subject. Het ideaalbeeld, de norm, van de AFM is haar patiënt als subject dat de middelen heeft om de kwaliteit van zijn of haar leven te verbeteren; een subject dat kan hopen op genezing of in ieder geval een beter leven. Om dit mogelijk te maken was een dusdanig grote omslag nodig dat de oprichters van de AFM het als een noodzaak zagen om een instituut met deze doelstelling op te richten.

Ik vind het begrijpelijk dat de AFM hierin voor het partnership-model heeft 'gekozen': de klassieke modellen waren simpelweg niet toereikend om de doelstelling die zij beoogde te kunnen realiseren. Enerzijds, was er geen wetenschappelijk discours ten opzichte waarvan zij een ondersteunende houding in had kunnen nemen. Anderzijds, was het voor de mentale ondersteuning van haar patiënten noodzakelijk om meer kennis over de ziekte ter beschikking te hebben. Om de mentale ondersteuning het karakter te geven van een zelftechniek zijn er begrippen nodig waarin de patiënt over zichzelf kan nadenken. De AFM streeft er in die zin naar om haar patiënten van dienst te kunnen zijn met wat Novas en Rose een 'bodily truth' noemen (Novas & Rose, 2000, p. 502). Met deze 'lichamelijke waarheid' bedoelen zij een reflectie op de staat van het lichaam die een medische en/of genetische autoriteit heeft. Deze genetische kennis biedt patiënten woorden om om te gaan met hun aandoening en middelen om aan de norm van een genetische verantwoord subject te kunnen voldoen.

Conclusie:

Dit paper behandelde de vraag wat de AFM ons leert over het door Foucault veronderstelde verzet tegen dominante vormen van (genetische) subjectivering.

Ik concludeerde dat met genetische subjectivering het proces wordt bedoeld waarbij kennis uit de genetische wetenschap invloed heeft op de manier waarop mensen hun wereld ordenen en vormgeven en hiermee invloed heeft op de machrelaties tussen mensen.

Macht leidt volgens Foucault altijd tot verzet. De belangrijkste kenmerken van de moderne variant van dit verzet zijn: ten eerste dat ze benadrukt dat het individu het recht heeft om anders te zijn; ten tweede dat ze zich verzet tegen scheidende praktijken en ten derde dat ze gericht is tegen de effecten van macht die voortkomen uit kennis. De 'ware zelftechniek' is om binnen de gestelde situatie op een creatieve en innovatieve manier bezig te blijven met de constructie van de eigen identiteit. De belangrijkste doelstelling van de moderne strijd is niet om specifiek één machtsinstituut of één elite aan te vallen als wel een techniek; een vorm van macht.

Ik claimde dat er grote verschillen zijn tussen de vorm van strijd zoals Foucault hem veronderstelt en de vorm van strijd die we bij de AFM zien. Allereerst kwam de macht waartegen men zich verzet niet voort uit kennis, maar juist uit een gebrek aan kennis. Ten tweede heeft het instituut een dusdanig formaat dat het zelf biomacht over haar patiënten uitoefent. In de derde plaats: de AFM verzet zich niet tegen scheidende praktijken; daarentegen draagt ze zelf bij aan kennis die scheidende praktijken tot gevolg heeft.

Dit betekent echter niet dat de AFM niet waardevol is voor haar patiënten. Integendeel; de AFM schept door haar manier van werken kaders waarbinnen haar patiënten aan hun identiteit kunnen werken. Ze helpt haar patiënten om een 'genetisch verantwoordelijk' subject te kunnen zijn. Tevens streeft ze ernaar haar patiënten van een 'ongeneeslijk' subject te veranderen in een 'geneeslijk' subject. Dit streven geeft de AFM absoluut bestaansrecht. Niet als een vorm van verzet tegen genetische subjectivering maar als een geïnstitutionaliseerde vorm van genetische subjectivering die door haar leden als belangrijk en aangenaam wordt ervaren.

Interessant is dat biomacht ook echt noodzakelijk is voor het kunnen genezen van ziektes. Door het ernstige ziekteverloop lijkt verzet op zijn Foucaultiaans ook niet erg rationeel: De mogelijkheid om je te

verzetten tegen dominante vormen van subjectivering wordt nogal geïncrimineerd wanneer de keuze om je aan de biomacht te onttrekken, een vroegtijdige dood kan betekenen.

De paradox die opdoemt is, dat als kleine organisaties wel de schaal hebben dat ze daadwerkelijk een vorm van zelftechniek zijn (alle patiënten participeren zelf in de organisatie) dan hebben ze geen daadwerkelijke macht. Als ze groter worden, dan hebben ze deze macht wel, maar zijn ze ook geïnstitutionaliseerd waarmee het instituut zelf biomacht krijgt en de patiënten van dit instituut afhankelijk zijn. De case van de AFM schetst, in tegenstellingen tot de retorische wijze waarop deze case wel door theoretici gebruikt wordt, een beeld van vergaande maatschappelijke acceptatie van dominante subjectiveringstechnologieën.

Literatuurlijst:

Association Française contre les Myopathies (AFM) website (10 januari 2006) URL:

<http://www.afm-france.org/>

Callon, Michel & Rabeharisoa, Vololona (2004). Gino's lesson on humanity: genetics, mutual entanglements and the sociologist's role. *Economy and Society* vol 33-1: p. 1-27

Foucault, Michel (1997-1) "Sex, Power and the politics of identity" interview door: B. Gallagher and A. Wilson in *Essential works Volume I: Ethics* p. 163-173 New York: New Press

Foucault, Michel (1997-2) "The ethics of the concern of the self as a practice of freedom" interview door: H. Becker, R. Fornet-Betancourt, A. Gomezmuller in *Essential works Volume I: Ethics* p. 281-301 New York: New Press

Foucault, Michel (1997) "Sex, Power, And the politics of dentist" interview door: B. Gallagher, A. Wilson in *Essential works Volume I: Ethics* p. 280-301 New York: New Press

Foucault, Michel (1982) "The subject and the power" in Preyfus H.L. & P Rabinav, Michel Foucault beyond structuralism en hermeneutics. Chicago: university of chicago press.

Gutting, Gary "Michel Foucault", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2 april 2003) URL:

<http://plato.stanford.edu/entries/foucault/>

Lemke, Thomas (2004). Disposition and determinism – genetic diagnostics in risk society. <geen duidelijke publicatie locatie> *The editorial board of Sociological Review*.

Novas, Carlos en Nikolas, Rose (2000). Genetic risk and the birth of the somatic individual. *Economy and Society*. Vol: 29-4 p. 485-513

Paul Rabinow en Nikolas Rose (2006). Biopower Today. *Biosocieties* vol 1: p.195-217

Rabeharisoa, Vololona (2003). The struggle against neuromuscular diseases in France and the emerge of the ‘partnership model’ of patient organisation. *Social science & medicine* vol 57: 2127-2136

Rabeharisoa, Vololona (2005). From representation to mediation: The shaping of collective mobilization on muscular dystrofie in France. *Social science & medicine* vol 62: p.565-576

Thompson, Kevin (2003). Forms of Resistance; Foucault on stratigic reversal and self-formation. *Continental Philosophy Review* Vol 36: p.113-138

Willems, Dick (1989) “Foucault over wetenschap en macht” in Boon Louis, en Gerard de vries, *wetenschapstheorie: de empirische wending*. Wolters Noordhoff. Groningen p. 85 – 96.